

З сармато-аланським елементом у складі населення Херсонеса слід зв'язувати виявлене в склепі поховання, де череп померлого був трохи деформований. Подібні поховання в Херсонесі датуються в основному III—IV ст., але відкрите в склепі № 3 і деякі інші з досліджених на некрополі поховань свідчать, що звичай деформації голови був характерний і для ранньосередньовічного населення міста³⁹.

В. М. ЗУБАРЬ, Б. В. МАГОМЕДОВ

Новые исследования средневековых погребений Херсонеса

Резюме

Для изучения истории и культуры Херсонеса раннесредневекового времени большое значение имеют материалы могильника. До настоящего времени погребений V—VII ст. открыто сравнительно немного, и поэтому каждый исследованный раннесредневековый комплекс представляет интерес.

Склеп, в котором обнаружен публикуемый комплекс, был вырублен в скале и представлял собой обычное для Херсонеса погребальное сооружение с подквадратной камерой и тремя нишами-лжанками в стенах. Погребения в склепе совершались на протяжении длительного периода и в связи с этим на различных уровнях найдены останки погребенных, а также инвентарь, представленный бронзовой пряжкой со щитком в форме креста, браслетом с расширяющимися концами, серебряной серьгой и бусиной из синего стекла. Особое внимание привлекают серебряные трехпальчатые фибулы с гранатовыми вставками. Во входной яме склепа зафиксировано надгробие с изображением креста.

На основании собранных материалов можно говорить о том, что погребения здесь совершались на протяжении VI в. Однако они являются вторичными, так как сам склеп построен значительно раньше — в первые века нашей эры.

К. І. ТЕРЕЩУК

Середньовічні торговельні шляхи Східної Волині

Перші речі грецького походження з'являються в Північному Причорномор'ї у VII ст. до н. е.¹ Правда, деякі дослідники намагались простежити розвиток зв'язків Північного Причорномор'я з Егейським світом мало не з III тисячоліття до н. е.², але вони намічались настільки слабо, що мабуть, реального значення для налагодження торговельних контактів обох ареалів до VII ст. до н. е., очевидно, не мали. Проте відомо, що племена Степу, Лісостепу і навіть лісової смуги Східної Європи здавна підтримували з жителями Причорномор'я економічні і культурні зв'язки, які особливо пожвавились у скіфо-сарматський період, коли на узбережжі моря виникли в VI—V ст. до н. е. численні еллінські поселення та міста³. Завдяки налагодженню торгівлі, в якій були зацікавлені греки, скіфи та сармати, відносини з Північним Причорномор'ям стали, очевидно, традиційними. Не могли ж племена, що входили до складу скіфського об'єднання і мали високорозвинуте багатогалузеве господарство (вирощували пшеницю, полбу, ячмінь, жито, просо, овес, горох, нут,

³⁹ Werner J. Beiträge zur Archäologie des Attila — Reiches. München, 1956, t. 73; Зубар В. М. Про сарматський елемент у пізньоантичному Херсонесі.— Археологія, 1976, 20, с. 43.

¹ Доманский Я. В. Заметки о характере торговых связей греков с туземным миром Северного Причерноморья в VII в. до н. э.— Археологический сборник, 1970, № 12, с. 47.

² Иссен А. А. Греческая колонизация Северного Причерноморья, ее предпосылки и особенности. Л., 1947.

³ Симонович Е. О. Північне Причорномор'я і слов'яни — анти.— Археологія, 1971, 2, с. 29.

сочевицю, вику, ріпак, коноплі, льон)⁴, не виробляти продукції на збут. Та й перелогова система землеробства у них, безперечно, цьому сприяла⁵.

Н. О. Онайко стверджує, що греки привозили в Придніпров'я і Побужжя високохудожній архаїчний посуд родосько-іонійського типу, в основному починаючи з другої половини VII і рубежу VII—VI ст. до н. е.⁶

Відомі пункти, де знайдено згадану кераміку. Це поселення і городища Жаботинське, Трахтемирівське, Більське та Пожарна Балка. М. І. Артамонов відкрив таку ж кераміку на Немирівському городищі⁷. Велику кількість грецьких виробів, в основному амфор кінця VI — першої половини V ст. до н. е., виявлено на Поділлі в с. Іване-Пусте на р. Збруч⁸.

Найімовірніший шлях транспортування грецької кераміки — Південний Буг. Недалеко від його гирла, на о-ві Березань розташоване найдавніше грецьке поселення в Північному Причорномор'ї — пам'ятка VII ст. до н. е., а на правому березі Бузького лиману також є незначний матеріал кінця того ж століття⁹. Хоч Немирівське городище відкрите не на Бузі, а поблизу нього, можна припустити, що саме цим водним шляхом імпортований посуд проникав у Скіфію.

Про те, що в глибоку давнину існувало судноплавство в межах Дніпро-Бузького басейну, свідчить човен-довбапка, який належить до часів неоліту. Його було піднято з дна Бугу 1937 р. Перший дослідник цієї знахідки Р. А. Орбелі вважав, що в Південний Буг він потрапив з Дніпра, звідки його перетягли волоком¹⁰.

За свідченням візантійських авторів, зокрема Маврикія («Стратегікон»)¹¹, східні слов'яни виходили на морські простори вже у VI—VII ст. Цьому, звичайно, передувало плавання по ріках. Особливо вигідні умови щодо цього мали племена, що населяли Східну Європу, перерізану в усіх напрямках мережею рік — тихоплинних і повноводних, зручних для судноплавства¹².

Для Східної Волині особливе значення мав саме бузький водний шлях, відомий ще за часів Геродота (V ст. до н. е.). А в перших століттях нашої ери Поділля і Південна Волинь уже вели жваву торгівлю з сусідніми племенами¹³. Свідченням такої торгівлі з римськими володіннями є численні знахідки римських монет I—II ст. н. е. у Подністров'ї, Побужжі, Позбруччі, в басейнах Случа і Тетерева. Більше 20 римських монет, знайдених на лівобережжі р. Збруч¹⁴, зберігається, зокрема, в історичному кутку Чорнокозинської середньої школи Чемеровецького р-ну. В суміжних з Поділлям районах Південно-Східної Волині вони трапляються досить часто. В с. Самчики Старокостянтинівського р-ну на березі р. Случ знайдено денарій Марка Аврелія (161—

⁴ Шрамко Б. А. Господарство лісостепових племен на території України (VII—III ст. до н. е.).— Укр. іст. журн., 1971, № 1, с. 54.

⁵ Шрамко Б. А. Вказ. праця, с. 54.

⁶ Онайко Н. А. Античний импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. е.— САИ, 1966, вып. ДІ-27, с. 14—16, 56.

⁷ Доманский Я. В. Указ. соч., с. 51.

⁸ Брашинский Я. Б. Шляхи проникнення грецьких виробів на територію сучасної Західної України та сусідніх областей у скіфський час.— Укр. іст. журн., 1972, № 2, с. 111.

⁹ Фармаковский Б. В. Архаический период в России.— МАР, 1914, вып. 34, с. 16, Книпович Т. Н. К вопросу о торговых сношениях греков. М.— Л., 1934, с. 103.

¹⁰ Орбелі Р. А. Гидроархеология. Подводные исторические изыскания близ древних греческих городов на черноморском побережье.— Судподъем, 1945, № 1, с. 145—154.

¹¹ Укр. іст. журн., 1971, № 2, 146, прим. 3.

¹² Шекера І. М. Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах. К., 1967, с. 44.

¹³ Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1957, с. 338.

¹⁴ Бабишин С. Д. Топоніміка в школі. К., 1962, с. 92.

180 pp.)¹⁵, в с. Велика Шкарівка Шепетівського р-ну (поблизу р. Хомори, притоки Случа) — срібну монету Марка Аврелія та мідну — Діоклетіана (284—305 pp.)¹⁶. Римські монети виявлені в Чорному Острові на Південному Бuzі, в Полонному (на Хоморі), Любарі (Стрижовка), Григорівці, Новограді-Волинському (на Случі). Отже, такі знахідки простежуються в Східній Волині майже до Полісся.

Інші матеріали також свідчать про торговельні відносини стародавніх місцевих племен з Причорномор'ям. Наприклад, в с. Губин Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. (на р. Случ) знайдено уламки великої двовухої амфори грецького виробництва. Відомо, що Візантія довозила на Русь вина й олію, а також вина, прянощі й фрукти надходили з Криму (з Сурожа)¹⁷.

Згадані знахідки і багато інших дають підставу для дослідження шляхів, якими вони проникали на територію Східної Волині в зв'язку з розвитком торгівлі. Звичайно, для Поділля це були насамперед великі ріки, що впадають в Чорне море, — Дністер і Південний Буг. Коли взяти до уваги, що протягом віків вони часто змінювали свої русла (міліли, висихали), а для плавання використовувались головним чином човни-довбанки, то розуміло, навіть дрібні річечки та їх притоки відігравали важливу роль, полегшуючи перетягування волоком човнів з товарами¹⁸. Саме для Поділля першорядне значення мав Дністровський водний шлях. Дністер своїми численними притоками охоплює майже всю цю територію, на його берегах виникли такі давньоруські економічні та політичні центри, як Бакота, Ущиця, Каліус, Галич, Теробовля та ін. Всі вони безпосередньо були сполучені з Чорним морем¹⁹. В Іпатіївському літопису, наприклад, під 1213 р. повідомляється, що по Дністру²⁰ довозились різноманітні товари, а особливо багато риби й вина.

Але для Східної Волині, що межувала з Поділлям, більше значення мав південнобузький шлях. Саме по ньому, мабуть, Причорномор'я вело торгівлю в далекі часи з жителями Східної Волині, Турово-Пінських земель і навіть з їх північними сусідами. Підтвердженням цього є дані про застосування в давнину волоків з верхів'їв Бугу і Бужка (його лівої притоки) до верхів'їв Случа²¹, а далі човни з товарами пливли по Случу до Прип'яті. Не випадково, мабуть, всі ті грецькі й римські знахідки, про які йшлося вище, зосереджуються саме по берегах цих двох рік (Бугу і Случа) або їх приток (рис. 1).

Цікаво, що Прип'ять має ще одну притоку Случ, яка протікає по території Білорусії і впадає у Прип'ять зліва, трохи нижче правого Случа (останній впадає в р. Горинь, і спільні їх води вливаються в Прип'ять). На лівому Случі розташоване стародавнє місто Случьк (Случськ, 1149 р.)²². Бере свій початок ця ріка з Німанських боліт, звідки в північно-західному напрямку витікає також р. Німан, що впадає в Балтійське море.

Польський дослідник В. Лімановський повідомляє: «Завдяки тому, що Німан та його притоки починаються в східнослов'янських землях, а також завдяки зв'язку Німану системою волоків з Прип'ятським басейном, фактично вся Західна Русь мала вихід у Балтійське море. Німанський шлях зв'язував з прибалтійськими племенами — жмуддю

¹⁵ Приходнюк О. М. Підсумки археологічних досліджень Хмельницького обласного краєзнавчого музею за 1964, 1965 pp.— Матеріали II Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1968, с. 132.

¹⁶ Терещук К. І. Археологічна розвідка в с. Велика Шкарівка.— Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1970, с. 151.

¹⁷ Шекера І. М. Вказ. праця, с. 32.

¹⁸ Там же, с. 44.

¹⁹ Мавродин В. В. Русские на Дунае.— Вестник ЛГУ, 1943, вып. 87, с. 12.

²⁰ Летопись по Ипатьевскому списку. Спб., 1871, с. 491.

²¹ Юденіч О. М. По річках України. К., 1958, карта.

²² Ипатьевская летопись. М., 1962, с. 384.

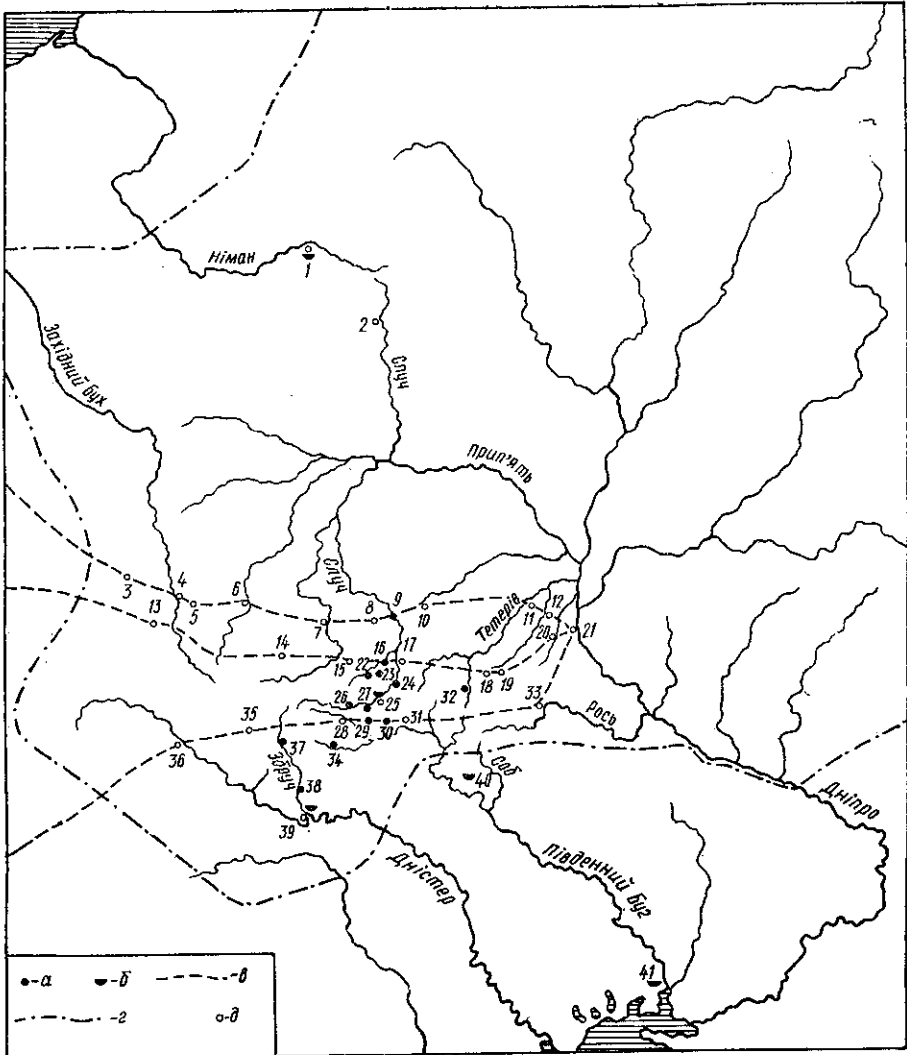

Рис. 1. Схема виявлення знахідок.

1 — Новогрудок; 2 — Слуцьк; 3 — Холм; 4 — Устелуг; 5 — Володимир-Волинський; 6 — Луцьк; 7 — Дорогобуж; 8 — Корець; 9 — Новоград-Волинський; 10 — Ушомир; 11 — Мірча (Мічськ?); 12 — Здвижівка; 13 — Белз; 14 — Кременець; 15 — Городище (Шепетівський р-н); 16 — Полонне; 17 — Колодяжне; 18 — Стара Котельня (Котельниця); 19 — Яроповичі (Ярополч); 20 — Білгородка (Білгород); 21 — Київ; 22 — Косків; 23 — Велика Шкарівка; 24 — Любар; 25 — Рубин; 26 — Григорівка; 27 — Самчки; 28 — Митинці; 29 — Семиреньки; 30 — Стара Синява; 31 — Великий Митник; 32 — р. Гнилоп'ять (римські монети); 33 — Володарка; 34 — Чорний Острів; 35 — Терембовль; 36 — Галич; 37 — р. Збруч (римські монети); 38 — Чернокозинці; 39 — Іване-Пусте; 40 — Немирівське городище; 41 — Бузький лиман.
 а — місця виявлення монет; б — місця виявлення середземноморського художнього посуду XI—XII ст.; в — торговельні шляхи; г — кордон Київської Русі; д — інші населені пункти.

(неромою), литвою (аукштайтами), ятв'ягами тощо. Цей шлях сприяв зміцненню економічних, політичних та культурних зв'язків східних слов'ян з литовцями, зокрема з їх ремісничим і торговельним центром — Вільнюсом»²³. З Німану в Прип'ять, звичайно, можна було проbrатись тільки по р. Случ, верхів'я якої так близько підходить до Німану. Окреслюється цікавий водний шлях, що з'єднував Причорномор'я і Прибалтику. Він проходив по Південному Бугу, в його верхів'ях по Бужку (лівій притоці), далі волоком у правий Случ, по ньому в лівий, потім волоком у Німан і в Балтійське море. Отже, басейни Чор-

²³ *Limanowski W.* Naistarsze Wilno.— Wilno i ziemja Wileńska, 1930, t. 1 (цитується за кн.: *Шекера І. М.* Вказ праця, с. 43).

ного і Балтійського морів з'єднувались між собою системою двох однойменних рік, названих слов'янським словом «Злуч» (Случ). Відомо, що старослов'янське «злучати» (з'єднувати) вживається в білоруській мові до цього часу. Звідси, мабуть, походить і назва обох річок, що були нібито з'єднуючою ланкою між басейнами згаданих морів.

Привертає увагу ще й така деталь: О. М. Юденіч повідомляє про існування в давнину волоків з р. Збруч (лівої притоки Дністра) також до верхів'їв Случа²⁴. Як пересвідчуємось, і з Дністровського басейну (тобто з Поділля) легше, очевидно, було проbratesь в Прибалтику тільки по Случу. Таким чином, він з'єднував не лише Буг, а й Дністер з Прибалтикою, що ще раз свідчить на користь наведеної гіпотези про значення обох Случів та про їх найменування.

Цей шлях чимось нагадує Дніпровський, але останній довший і важчий, з порогами, які потрібно було обминати волоком по суходолу на десятки кілометрів, тоді як на Бузько-Случькому шляху купці долали лише незначні перешкоди на р. Случ у чотирьох пунктах (в селах Самчки, Губин, в Остронолі, Новограді-Волинському), а кожний з порогів займав ділянку не більше 50—100 м. Отже, якщо ми маємо відомості про існування цього торгового шляху в період Київської Русі, то, очевидно, він був і раніше. Таке припущення підтверджується знахідками римських монет вздовж берегів згаданих рік, а також деяких речей матеріальної культури з півдня (наприклад, фрагментів римських амфор перших століть н. е., виявлених в басейнах Случа і Хомори)*.

Доцільно, мабуть, зауважити, що римську монету в Самчиках знайдено на березі Случа саме біля порогів, а уламки грецької амфори в Губині — за 200 м вище порогів. Тихоплинні ріки Буг, лівий Случ і Німан були надзвичайно легким водним шляхом і, можливо, по ньому вельє досить інтенсивна торгівля навіть у більш ранні часи.

Особливо велике значення шлях Буг — Случ — Німан мав в епоху Київської Русі. Є дані про широке використання в цей час волоків для зв'язку з Південним Бугом. Відомі, наприклад, волоки з Росі до Собі (притоки Південного Бугу), з Гнилоп'яті (притоки Тетерева) до Десни (притоки Південного Бугу), з Тетерева до Случа²⁵.

Слід зазначити, що головним шляхом з Бугу до Тетерева була, очевидно, р. Гнилоп'ять, яка волоками з'єднувалась з Десною (басейн Південного Бугу). Свідчити про це можуть знайдені тут близько 20 римських монет часів правління імператорів Антоніна Пія, Марка Аврелія, Філіпа Араба, Люцілі та ін. Крім того, виявлено цікаві знахідки з художнього скла. Так, у Новогрудку на р. Німан під час розкопок трапились кілька скляних посудин XI—XII ст., виготовлених в різних країнах Середземномор'я. Це кубок з тонкого прозорого скла червоно-фіолетового кольору (висота близько 20 см), розписаний золотом (Візантія; рис. 2, 4), флакон синього кольору, орнаментований золотом і білою емаллю висотою 17,5 см (Корінф або Кіпр; рис. 2, 2), колбоподібний флакон з молочно-матового скла жовтого відтінку, розписаний золотом (Візантія, рис. 3, 1), молочно-матова сферична чаша, яка має висоту 7,5 см і діаметр верха 10 см (Єгипет, рис. 3, 2), та ін.²⁶ Ясно, що з Середземномор'я ці речі могли проникнути на береги Німану тільки по шляху Буг — Случ — Німан, а такий імпорт, звісно, мусив вплинути на культурний розвиток племен, через землі яких він проходив. Це стосується, зокрема, Східної Волині.

Через Східну Волинь проходили з Києва на захід також сухопутні транзитні шляхи, з яких чи не найголовніше значення мав Києво-

²⁴ Шекера І. М. Вказ. праця, с. 44.

* Розвідка автора.

²⁵ Шекера І. М. Вказ. праця, с. 44.

²⁶ Гуревич Ф. Д., Джанполадян Р. М., Малевская М. В. Восточное стекло в древней Руси. Л., 1963, с. 6, 7—10.

Галицький. Він, до речі, в Галичі не закінчувався, а пролягав в Угорщину і Західну Європу, зокрема в Регенсбург на середньому Дунаї—важливий торговий центр XI—XII ст.²⁷ Вироби з Франції, Лотарингії і Саксонії потрапляли на Волинь, мабуть, саме так. Іпатіївський літопис розповідає, що Данило Галицький привіз з Угорщини у Холм «...чашю мрамора багряна, изваяну мудростью чюдну и змеєви глави беша округ ея»²⁸. Цей шлях проходив по південних окраїнах руських земель—через «Чорні клобуки» (Поросся). На ньому стояли давньоруські міста: Звіногород Київський, Тумаш, Володарів (можливо, сучасна Володарка на Росі), Мунарів, далі він перетинав південні райони Болохівської землі десь поблизу Бозького і йшов у напрямі на Теревовль, Галич²⁹. По цьому шляху

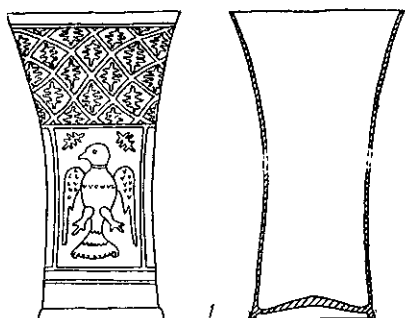

Рис. 2. Середземноморський посуд з художнього скла.
1—кубок, розписаний золотом (Візантія),
2—флакон, розписаний золотом і білою емаллю (Коринф або Кіпр).

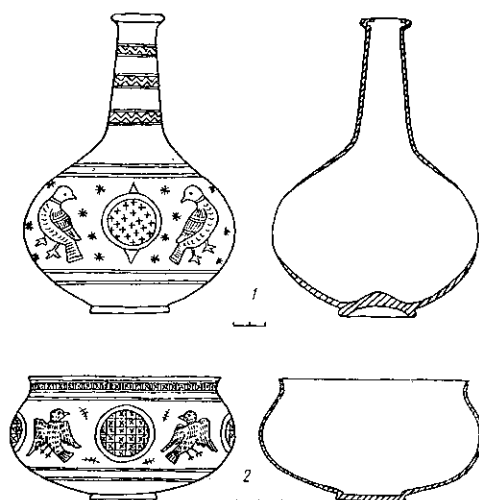

Рис. 3. Середземноморський посуд з художнього скла.
1—флакон з молочно-матового скла, розписаний золотом (Візантія); 2—чаша з молочно-матового скла (Єгипет).

з Коломиї на Київ рухались каравани з сіллю³⁰, і, очевидно, Східна Волинь також користувалась ним для доставки солі в свої землі.

Як проходила ця торгова магістраль в епоху давньоруської держави? Літопис називає міста Мунарів, Володарів, Тумаш, але де саме вони розташовувались, сказати поки що важко. Проте окремі згадки літопису про пересування військ у XII—XIII ст. з Галича на Київ і в зворотному напрямку дають змогу висловити деякі припущення. Іпатіївський літопис повідомляє під 1151 р., що князь Володимир з Галича йшов з військами на Київ, на допомогу Юрію Довгорукому, але діставшись до Бозького, змінив чомусь свій план і «...со тшцинем оборотяся

²⁷ Даркевич В. П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе. М., 1966, с. 66.

²⁸ ПСРЛ, т. 2, 1908, с. 845—846.

²⁹ РЕІУ. К., 1970, с. 333; ПСРЛ, 1962, т. 2, ст. 398, 441; Даркевич В. П. Указ. соч., с. 143 (карта).

³⁰ ПСРЛ, т. 2, с. 789.

вонде к Галичю...»³¹ назад. Очевидно, галицьке військо рухалось саме цим шляхом (бо іншого з Галича на Київ ми не знаємо), який пролягав десь поблизу Південного Бугу.

Є й інше повідомлення. 1231 р. князь Володислав з військом ішов з Києва на Галич і зустрів війська угорського королевича Андрія в Білобережжі на р. Случ*. Де було Білобережжя, точно невідомо³², проте назва «Случ» свідчить, що шлях на Галич тут проходив десь поблизу цієї річки. Отже, пролягав і поблизу Бугу, і недалеко від Случа, а найімовірніше, по їх вододілу. Для перевірки свого припущення автор пройшов цим вододілом (або проїхав) понад 100 км, починаючи від місцевості на північ від Хмельника (Вінницька обл.) і закінчуючи біля витоку Случа. Проведені топографічні спостереження підтверджують це припущення. Як виявилось, вододіл між басейнами Случа і Бугу в давнину, очевидно, був великим сухопутним шляхом зі сходу на захід, бо він майже ніде не перерізується глибокими долинами і являє собою пряму лінію. Навіть до наших днів тут збереглися залишки широкого стародавнього шляху. В навколишніх селах і досі можна почути перекази, що ним колись проходили загони Богдана Хмельницького під час славнозвісної Пиллявської кампанії 1648 р.

Цікаво, що на цьому вододілі в межиріччі Случа і Бужка (точніше, на лівому березі Бужка) є с. Митищі (Красилівський р-н Хмельницької обл.), назва якого походить від слова «мито». Якщо взяти до уваги, що десь тут проходила межа між Київською землею і Волинською, то чи не були Митищі місцем збору мита на Києво-Галицькому шляху? Крім того, на цьому ж вододілі, за 10 км на північ від м. Хмельника — розташовано с. Великий Митник, що зайвий раз свідчить про існування тут у давнину великого торгового шляху. Можливо, по цьому потрапляли сюди римські монети, виявлені в Старій Синяві і Семиреньках, бо названі населені пункти розташовані саме на цій лінії.

Якщо Галицький шлях проходив дійсно так, то в Східній Волині він мав значення тільки для крайніх південних її районів, що межували зі Степом, сприяючи їх торговельним зв'язкам з Києвом і Заходом. Очевидно, бронзовий литий водолій у вигляді дракона (рис. 4, 1), знайдений в с. Сапогов Галицького р-ну і такий же водолій у вигляді людини (рис. 4, 3), що трапився в с. Михалкові на Дністрі (виготовлені

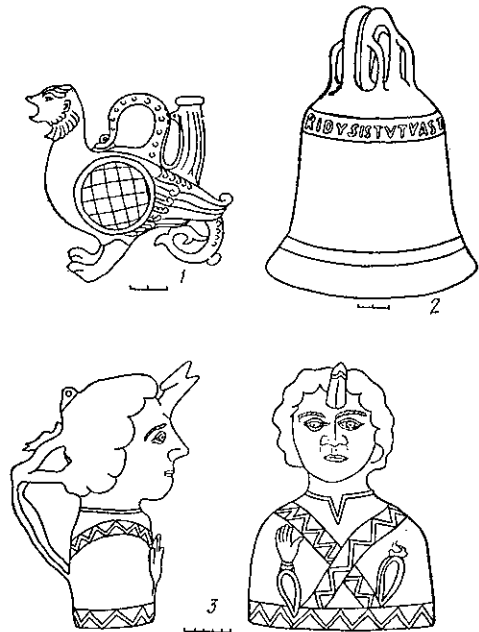

Рис. 4. Західноєвропейські художні вироби.

1 — водолій у вигляді дракона; 2 — бронзовий дзвін з Саксонії; 3 — водолій у вигляді постаті людини.

³¹ ПСРЛ, т. 2, с. 441.

* На думку автора, давньоруський Бозький розташовувався на Південному Бузі (звідси походить назва цього пункту) в районі сучасного м. Хмельника, можливо, городище в с. Суслівка Летичівського р-ну є його залишками.

³² ПСРЛ, т. 2, с. 766.

вони в Лотарингії, м. Гарц XII ст.)³³, привезені саме цим шляхом. Таким чином, ювелірні вироби Західної Європи поширювались у Південну Русь, мабуть, через Угорщину і Галич, що ще раз свідчить про важливість цього шляху для Південно-Західної Русі, а отже, і для Східної Волині.

Для населення, що проживало в Східній Волині на північ від Галицького шляху, більше значення мав інший, який за повідомленнями Іпатіївського літопису пролягав з Києва на Белз, через давньоруські міста Білгород, Котельниця, Колодяжин, Ізяслав, Кременець³⁴. Додамо, що він проходив і через Полонне, розташоване між Колодяжним та Ізяславом всього за 10 км від першого. Стояв на цьому шляху також Ярополч (сучасне с. Яроповичі), городище якого розміщене за 15 км на схід від Котельниці. Топографічні спостереження і тут доводять вірогідність висловленого припущення.

Слід відзначити, що повідомлення про рух військ Б. Хмельницького з-під Замостя на Київ (1648 р.) свідчить про існування в той час (XVII ст.) шляху на Київ саме через згадані населені пункти³⁵. Та й події 1241 р. підтверджують це. Серед міст, знищених Батнем, були Колодяжин, Полонне, Ізяслав³⁶.

На інтенсивну торгівлю з Західною Європою вказують археологічні знахідки, виявлені вздовж цього шляху. До них належать, зокрема романська бронзова чаша з вигравіруваними алегоричними зображеннями, що трапилась під час розкопок давньоруського міста Ізяславля 1957 р. (с. Городище Шепетівського р-ну Хмельницької обл.)³⁷, і знайдені там же маленький срібний релікварій з латинським написом та бронзове блюдо західноєвропейського походження³⁸, а також виявлені під час розкопок давнього Білгорода фрагменти бронзового литого водолія³⁹. Отже, і цей транзитний шлях, що, певно, теж не закінчувався у Белзі, а йшов далі у Західну Європу, мав для Східної Волині важливе значення.

В епоху Давньоруської держави існував і третій транзитний шлях з Києва на Захід, зокрема в Польщу, який після заснування Данилом Галицьким м. Холма (близько 1237 р.) дістав назву Києво-Холмського. Він проходив через давньоруські міста Здвиждень, очевидно, сучасне с. Здвижівка Київської обл., Мічськ (вірніше, мабуть, Мірчськ — тепер с. Мірча Бородянського р-ну Київської обл.)⁴⁰, Ушськ (городище розташоване на південь від м. Ушомира Коростенського р-ну), Корчеськ (м. Корець Ровенської обл.), Дорогобуж (село Гошанського р-ну Ровенської обл.), Лучеськ (м. Луцьк), Володимир-Волинський, Устелуг (Волинська обл.), Холм (нині — Хелм, ПНР) і далі на Люблін⁴¹.

Цим шляхом Русь, очевидно, підтримувала зв'язок більше з Польщею, хоч, цілком імовірно, через останню і з Західною Європою. Проте, мабуть, щодо торгового значення він поступався перед двома розглянутими вище. В усякому разі, дві археологічні знахідки — рельєфна фігурка розп'ятого Христа, знайдена 1886 р. в Успенському соборі Володимира-Волинського і бронзовий дзвін XI—XII ст. з Саксонії (?),

³³ Даркевич В. П. Указ. соч., с. 9.

³⁴ РЕІУ. К., 1970, с. 333. Тут чомусь не названо Білгорода, але всі літописи згадують Білгород, через який шлях з Києва йшов на захід (нині — с. Білгородка Київської області).

³⁵ РЕІУ, с. 333.

³⁶ Қарғалов В. В. Монголо-татарское нашествие на Русь. М., 1966, с. 85.

³⁷ Даркевич В. П. Указ. соч., с. 10.

³⁸ Там же.

³⁹ Археологический каталог Киевского исторического музея, т. 2, кн. 4, № 25 552.

⁴⁰ РЕІУ, с. 336 (Мічськ тут зазначений як частина м. Радомишля Житомирської обл., розташованого на р. Тетерів, південніше с. Мірчі).

⁴¹ Там же. В списку міст Києво-Холмського шляху вказано Білгород, який не міг лежати на ньому, бо його городище розташоване у зовсім протилежному напрямку від цього шляху.

виявлених у Городську на Житомирщині (рис. 4, 2)⁴², не дають підстав стверджувати його значну роль у торгівлі. Проте деякі дослідники вважають, що в давнину (XI ст.) існували навіть широкі русько-німецькі торгові зв'язки⁴³.

Наведені факти переконують у тому, що схрещення важливих торговельних транзитних шляхів, як водних, так і сухопутних, не міг не позначитись на економічному і культурному розвитку Східної Волині в різні епохи.

К. И. ТЕРЕЩУК

Средневековые торговые пути Восточной Волины

Резюме

Проникновение греческой архаической посуды второй половины I тысячелетия до н. э. в верхнее Побужье засвидетельствовано находками ее фрагментов. В Восточной Волине хотя и не обнаружено подобных находок, но факт выявления их в более поздние времена (IX в.) в Понеманье указывает на существование транзитных путей, которыми эта посуда могла проникать в Прибалтику. В XI в. с верховьев Южного Буга в р. Случ (правый приток Припяти) широко применялась переправа судов с транзитным товаром системой волоков через водораздел между упомянутыми реками, а также между Неманом и вторым Случом (левым притоком Припяти). Поскольку Припятский бассейн (а именно оба Случа) соединял между собой бассейны Черного и Балтийского морей, то нельзя не предположить, что здесь в древности проходил транзитный водный путь Буг—Случ—Неман, связывавший оба моря. По-видимому, две реки, которые были связующими звеньями между ними, поэтому и получили древнеславянское название «Злуч» (соединение).

Если прибавить к этому факт существования в древнерусские времена еще трех сухопутных транзитных торговых путей из Киева в Западную Европу, пересекавших территорию Восточной Волины и водную магистраль Буг—Случ—Неман, то можно предполагать наличие оживленной торговли, которая положительно повлияла на всестороннее развитие Восточной Волины.

⁴² Фотоархів ЛОИА, № 16 898; Даркевич В. П. Указ. соч., с. 81.

⁴³ Новосельцев А. П., Пашуто В. Т. Внешняя торговля Древней Руси.— История СССР, 1967, № 3, с. 89, 90, 92, 93.